

О. А. Кучерук

Історія педагогічної риторики в Україні

Українське суспільство й освіта потребують педагога, який уміє професійно мислити, здатний донести інформацію до свідомості учня, вплинути на його думку й поведінку добірним словом, переконати слухача, риторизувати навчально-виховний процес. У системі роботи з формування такого педагога важливе значення має аналіз та осмислення вітчизняної риторичної спадщини, що сприятливо впливає на вироблення власного стилю професійно-риторичної діяльності сучасного педагога. Про актуальність цієї спадщини свідчить значна кількість праць вітчизняних учених (С. Абрамович, Н. Голуб, О. Горошкіна, А. Капська, Г. Клочек, Н. Колотілова, Л. Мацько, О. Мацько, В. Нищета, Г. Сагач та ін.), однак історичні питання педагогічної риторики з погляду розвивальної освіти досліджені недостатньо й потребують подальшого студіювання. Зокрема, серед таких питань є: формування творчої мовної особистості засобами риторики вчителя в різні періоди історії української школи на прикладі персоналій і регіону; розвивальні можливості взаємодії вчителя-ритора, навчальних текстів (міфологічних, сакральних, політичних та ін.) і учнівської аудиторії на різних етапах вітчизняної школи; педагогічна риторика як засіб інтелектуально-духовного розвитку особистості в історії вітчизняної освіти тощо.

Мета дослідження – розглянути окремі факти з історії красномовства українських педагогів, які розуміли розвивальний потенціал риторики й реалізовували його в освітній практиці. Потрібно зазначити, що педагогічна риторика виявлялася в усному мовленні вчителів, професорів і в їхніх письмових працях з питань красномовства, зокрема в навчальних курсах з риторики.

Український досвід педагогічної риторики формується з появою перших шкіл у руській державі. За рівнем освіти школи поділялися на "школи грамоти" і "школи книжного вчення", водночас за джерелом створення це були палацові, церковні (монастирські, парафіяльні) школи та ремісничі училища, окремо виділялися жіночі школи. Учителі Давньої Русі розвивали своє красномовство на основі знання біблійних текстів, що закономірно становило умову створення

риторично-культурного простору в середньовічному освітньому середовищі.

"Учительне" (педагогічне) красномовство у вітчизняній культурі та освіті XI–XVI ст. дійшло до нас у жанрах проповіді, слова, повчання, казання, бесіди з питань християнської моралі, за допомогою яких учителі розвивали християнський світогляд учнів, їхні ціннісні орієнтації, моральні переконання. Про любов до гарного слова в Київській Русі красномовно свідчать писемні пам'ятки проповідників, мовленню яких властивий був морально-повчальний пафос, майстерний виклад у словесній формі релігійного змісту, духовних настанов. За Г. Сагач, просвітницька діяльність Ярослава Мудрого, князя Володимира та багатьох інших видатних діячів культури заклала основи академічного (шкільного, вишівського) красномовства [14, с. 118]. У середньовічній Русі означеного періоду мала місце християнська учительна риторика, вона будувалася відповідно до *принципу зосередження на релігійно-християнських текстах*, шкільні наставники красномовно пояснювали й коментували їх, на основі них допомагали учням усвідомити християнську віру, формували поради наслідувати Христа, удосконалювати себе духовно, – і в цьому виявлявся потужний розвивальний потенціал мовлення вчителів.

Відомо, що після запровадження християнства в Давній Русі у "школах грамоти", які існували переважно в містах для дітей представників знаті, бояр, князевих урядників, купців, заможних ремісників, навчали основам письма, читання, рахування, хорового співу, знайомили з народними віруваннями, традиціями та християнським ученням. Учителями в цих школах працювали прості люди, які знали грамоту, а також кандидати у священики, їхнє мовлення відзначалося біблійними образами й висловами (наприклад, "гріхи", "рай", "пекло", "страшний суд", "Боже око" та ін.). З голосу вчителя учні вивчали окремі твори Псалтиря та прислів'я, народні казки, легенди, оповіді, перекази про воєнні походи, народні пісні (колядки, щедрівки, веснянки), що посилювало розвивальний вплив усного слова вчителя, яке спрямовувалося на формування в дітей народного світогляду, християнської моралі, стимулювало пізнавальний інтерес учнів, сприяло морально-патріотичному вихованню. Відповідно розв'язання освітньо-розвивальних проблем відбувалося на основі "діалогу" народної та християнської

культур. Окрім шкіл елементарного навчання грамоти, з кінця X століття започатковано "школи книжного вчення", де викладали діалектику, риторику, граматику, арифметику переважно для дітей князів, бояр, духовенства. Учителі цих шкіл використовували у своєму мовленні вислови античних мудреців, письменників (Аристотеля, Платона, Сократа, Епікура, Геродота та інших), часто озвучували в педагогічному мовленні й тлумачили тексти зі Священного Писання й у такий спосіб розвивали християнську свідомість, мислення. Загалом у школах Київської Русі в одній особі був учитель і проповідник, учителями ставали переважно священики, дяки, інші церковнослужителі, які надавали перевагу моральному вихованню, а не освітнім цілям, висловлювали християнські догми, викладали формальні знання, відірвані від життя й практики; педагогічна риторика часто виражалася в усних проповідях, молитвах, умовляннях, проповіді вчителів нерідко містили оповідання, інтерпретації, дефініції понять тощо.

Біля витоків української педагогічної риторики був один із освічених красномовних церковних учителів у Давній Русі – єпископ із Турова **Кирило Туровський** (XII ст.). Він володів особливим ораторським талантом, за це в народі його прозвали другим Златоустом. Як зазначає Є. Голубинський, мистецтва церковного проповідництва навчав Кирила Туровського грецький учитель риторики [3]. За Л. Мацько, О. Мацько, "Кирило Туровський був не тільки оратором та письменником, а й учителем риторики, радив бути уважним до слова, шукати відповідні слова у рідній мові для прикрашання достойних діянь" [8, с. 60]. Руський Златоуст вивчав і викладав Святе Письмо, він красномовно повчав чинних і майбутніх представників духовенства шляхом тлумачення євангельських текстів, виголошення власних проповідей щодо того, як вести себе в житті громади й церкви, бути покірним, терплячим, благодушним.

Після "темного періоду" (друга половина XIII – перша половина XVI ст.) в історії української культури настала доба українського Відродження (друга половина XVI – XVII ст.), почалися помітні зміни в культурно-освітньому житті українців. У кінці XVI століття в Україні з'явилися середні навчальні заклади. У 1576 р. на Січі виникла перша козацька школа. Вихованці козацьких шкіл вивчали поряд з іншими предметами й українську мову. Учителі, уживаючи козацькі

прислів'я, приказки, на кшталт таких: "Хто любить ніч, тому ворог Січ"; "Козак з бідною, як риба з водою"; "Хліб та вода – то козацька їда"; "Де козак, там і слава" та ін., – формували в учнів козацький дух. Навички гарного, переконливого мовлення вчителя (дидакала, ієромонаха-уставника) як зразка для наслідування учні особливо цінували, бо майбутні козацькі ватажки повинні були вміти закликати військо до бою, виступати з промовою про козацький устрій, козацькі чесноти, військові наміри, звертатися до православних українців за підтримкою.

Водночас у м. Острозі на Волині князь Костянтин Острозький заснував слов'яно-греко-латинську школу (1576–1636), навчання в якій здійснювалося за поширеною ще в античні часи системою "семи вільних мистецтв" – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики [11, с. 299–304]. У цьому православному освітньому закладі вивчали грецьку, латинську мови, багато уваги приділяли слов'яноруській мові у варіанті, наближеному до української, розмовної. Про вчителів школи ходила слава як про любомудрів, прихильників демократичних поглядів, культурних, освічених, вільнодумних і красномовних. Цю школу в народі називали академією. Про розвивальний рівень риторики-педагогічної діяльності викладачів Острозької академії свідчить той факт, що випускники її вміли складати й виголошувати промови, дотримуючись риторичного канону, а також створювати поетичні тексти. По суті, з цим закладом пов'язане зародження в Україні академічного красномовства.

Особливо сприятливими для розвитку української освіти виявилися XVII–XVIII століття. З ініціативи міщан наприкінці XVI – початку XVII ст. у різних містах України виникли братські школи середнього типу, в яких діти різних соціальних станів вчилися передусім читати та писати. Практично в усіх братських школах навчали змагатися в словесній майстерності, полемізувати, і вчителі, і учні любили гарне, добірне слово. Одну з перших таких шкіл заснувало Успенське братство у Львові (1585). У цьому православному навчальному закладі викладали **Стефан і Лаврендій Зизанії, Памва Беринда, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Іов Борецький** та інші інтелектуали, мовлення вчителів справляло помітний вплив на духовно-культурний розвиток учнів. У статуті Львівської братської школи, за хрестоматійним джерелом, визначено шкільний

порядок і місце в ньому бесіди вчителя з учнями: *"Після вечері у суботу має дидакал розмовляти з дітьми час немалий, аніж у інші дні, навчаючи їх страхом Божому і дитячим соромливим звичаям, як мають триматись у церкві супроти Бога, вдома – супроти батьків своїх, а деінде утримувати цноту та сором... В неділю і в свята Божі має дидакал з усіма, поки підуть до літургії, розмовляти, і їх навчати про те свято та празник, і вчити їх волі Божій, а по обіді – з Євангелія та Апостола на празник той має всіх навчити"* [4, с. 63]. В Україні середньовічні тенденції тривали й у XVI ст., тому релігійне спрямування риторики вчителів було закономірним. У бесідах із учнями вчителі виявляли середньовічний спосіб мислення, часто інтерпретували євангельські тексти, розкривали християнську істину й у такий спосіб справляли розвивальний вплив на морально-християнський світогляд і ціннісні орієнтації школярів.

Принагідно підкреслимо, що особливості риторичної поведінки педагогів мали суспільно-історичну зумовленість. Як зазначає П. Білоус, братства дбали про заснування шкіл, але не тільки з просвітницькою метою. Так вони намагалися протиставити свою освіту й виховання єзуїтським школам, яких на галицьких та волинських землях було багато. Основоположний принцип братських шкіл – протидіяти "Платонам та Аристотелям", "латинській злоковарній мудрості". Однак деякі ранні українські школи прагнули компромісно поєднати візантійсько-слов'янську освітню традицію із "латинською наукою". Це стосується насамперед Острозької школи (1576), яка від початку називалася слов'яно-греко-латинською, і Львівської (1585) [1, с. 190–191]. Педагоги цих шкіл спиралися на гуманістичні ідеї західноєвропейської освіти, своєю риторикою стимулювали інтелектуально-духовний розвиток учнів, кращі з яких стали відомими педагогами, вченими, письменниками.

У розвитку вітчизняної освіти помітну роль відіграла Київська школа на Подолі, заснована Богоявленським братством 1615 р., у ній викладали грецьку, латинську, слов'янську, українську й польську мови, основи риторики та філософії, вчителі засобами красномовства розвивали культ знання й духовності, виховували патріотизм і релігійно-моральні переконання. У 1632 р. цю школу було об'єднано з Києво-Печерською й утворено Києво-Могилянську колегію, яка з 1701 р. стала академією. Про пишномовність викладачів

Києво-Могилянської академії написано чимало, адже, очевидним навіть є те, як вони в стилі бароко називали латиною свої навчальні посібники з поетики й риторики. Наприклад, посібник **Йоаникія Валявського** мав таку назву: *"Rhetor roxolanus ad mentem suae patriae eruditus nobilique iuventuti in collegio Kiioviensi ad usum productus per fratrem Ioanicium Walawski anno 1689"* ("Ритор роксоланський відповідно до звичаю своєї батьківщини навчений і для користі благородного юнацтва в колегії Київській вирощений отцем Йоаникієм Валявським в 1689 р."), – В. Шевчук справедливо акцентує на виробленій національній традиції, про яку йдеться в назві посібника [18, с. 377]. Урахування національних звичаїв учителями-риторами посилювало розвивальну дію їхнього красномовства на формування національного світогляду молоді. Педагоги цього закладу запозичували освітній досвід західноєвропейських університетів, будували риторично-викладацьку діяльність на засадах античних риторичних шкіл, ідеї гуманізму, просвітництва. Рівень педагогічної риторики в Києво-Могилянській колегії (згодом – академії) виявлявся в лекціях учителів і професорів та їхніх діалогах з учнями (студентами), своє мовлення педагоги часто прикрашали тропами, риторичними фігурами, латинськими цитатами, що, своєю чергою, впливало на виховання мовно-естетичного смаку вихованців, збагачувало їхній світогляд.

Інтелектуали по-різному оцінювали риторико-педагогічну діяльність викладачів, професорів Києво-Могилянської академії. Наприклад, за хрестоматійним джерелом, військовий проповідник Христоф-Вільгельм Хегельмаєр, який у 30-х рр. XVIII століття був у Києві та спілкувався з могилянськими професорами, писав, що книжки, які вони мають, – це темний світ старої схоластики, вони ледве чи можуть додати розумові ясності, тому в їхніх лекціях і диспутах багато лукавого мудрування, але мало повчального й ґрунтового. Під час розмови проповідника з професором Кулябкою український професор зацікавився німецькою філософією – і гість відразу послав йому деякі філософські праці, Кулябка ж наполегливо просив залишити йому ті твори [4, с. 268]. Сучасні дослідники (В. Маслюк, В. Шевчук та ін.) загалом позитивно оцінюють риторичні курси й красномовність професорів Києво-Могилянської академії. Зокрема, В. Шевчук зазначає, що українські поетики та

риторики XVII–XVIII ст. мали значний вплив на формування естетичних і теоретичних знань. *"Не можна сказати, що поетики та риторики були лише засобом схоластичних вправ, тобто сухою й мертвою шкільною наукою, в них не раз, особливо в системі прикладів, відчувався пульс сутнього життя..."* [18, с. 381].

Видатними риторами-педагогами Києво-Могилянської колегії були Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський та інші викладачі [8, с. 69–71]. Їхні дидактичні цілі наповнювалися релігійними смислами, розкодування, пізнання яких потребувало інтелектуального напруження. У ритори́чній практиці педагогів названого навчального закладу головне завдання полягало в переконанні вихованців за допомогою образного, символічного мовлення в істинності положення, хоча воно може таким і не бути, істинність аргументації думок часто відсувалася на друге місце порівняно з мовностильовими приладами. Розглядаючи питання риторики в тодішніх школах, В. Шевчук зазначає: *"Основний же ритори́чний жанр – промова, мистецтву створення якої надавалося немало уваги. Оратор обдумував композицію, зміст, форму, стиль, підбір слів, прикладів, структуру періодів, засоби виголошення. Дозволявся певною мірою в промові вимисел, бо головна мета оратора – переконати слухача, а не подавати достовірну розповідь..."* [18, с. 375].

Педагогічна риторика професора філософії **Інокентія Гізеля** (?–1683) відзначалася вмінням аргументувати свої погляди, спираючись не лише на авторитет Святого Письма, а й на науковий аналіз явищ природи, праці Аристотеля, європейські просвітницькі ідеї. За глибокі знання діалектики, логіки, інших філософських учень та ораторську майстерність його небезпідставно прозвали українським Аристотелем. Викладаючи курс філософії, Інокентій Гізель інтерпретував суть речей через причини їх і в такий спосіб спонукав учнів думати в розрізі моральних законів. **Лазар Баранович** (прибл. 1620–1693) був учителем поетики та риторики, згодом – красномовним професором, який володів досягненнями античної та західноєвропейської науки й культури. У педагогічному мовленні виявляв християнську віру, спирався на скарби народної культури, народний гумор, підносив українську (руську) мову, патріотизм, переконливо відстоював ідею миру, національного єднання й релігійної самостійності

України. Риторiku викладав також **Іоаникій Галятовський** (?–1688). Внутрішньо мотивований до красномовства, він видав книгу проповідей "Ключ розуміння" (1659) з теоретичним додатком "Наука, альбо Спосіб зложення казання". У своїй теорії красномовства пропонував кожному, хто хоче "казання учинити", обрати тему промови, сама розповідь має складатися з трьох частин: перша – ексордіум, початок; друга – нарація, оповідь; третя – конклюдія, кінець [2, с. 108]. Виступи перед учнями, колегами І. Галятовський будував за цією теорією казань, говорив багато й пишно, власним прикладом розвивав в учнів логіку думки, чуття мови, стилю. **Стефан Яворський** (1658–1722) викладав у Києво-Могилянській академії поетику, риторiku, філософію, теологію, фізику в поєднанні з психологією та метафізикою, спираючись на праці Аристотеля й тогочасних європейських учених, філософів [18, с. 235]. Риторiku пояснював за своєю латиномовною працею "Риторична рука" (перекладена з латини в 1705 р.), у якій розкрив теоретичні засади риторики щодо п'яти її розділів – п'яти пальців "риторичної" руки. В ораторській практиці, за дослідженням В. Маслюка, С. Яворський вводив у свої проповіді байки як риторичний приклад-аргумент для доведення певних положень. Завдання байки – викликати у слухача відповідні емоції і через них переконати його, тобто байка виконувала всі функції художньої мови: повчала, зворушувала, розважала [7, с. 182].

На основі аналізу барокової традиції в практиці складання риторик XVII – першої половини XVIII століть В. Шевчук стверджує: "автори риторик надавали великої уваги формі подання риторичного матеріалу, причому намагалися не повторювати один одного (однакова побудова трапляється досить рідко), курси різняться інакшим практичним матеріалом для вправ, який часто має виходи в живе життя того часу..." [18, с. 381]. Водночас потрібно зазначити, що, незважаючи на розвивальний потенціал усного й писемного мовлення згаданих педагогів-риторів Києво-Могилянської академії, їхня риторично-педагогічна діяльність будувалася відповідно до принципів середньовічної філософії освіти в поєднанні з ідеями Відродження й Просвітництва – це принципи релігійності з домінуванням богоцентризму, увага до людини з її земними проблемами, принципи полікультурності, діалогу культур, формування національної свідомості, пишномовності, відповідності форми

і змісту педагогічного дискурсу, сугестивності та ін.

Відомо, що в Києво-Могилянській академії, як і в інших вищих навчальних закладах, лекційні курси читалися тоді латинською мовою, професори диктували їх своїм студентам, щоб ті записували [13, с. 9]. Особливої уваги заслуговує словесна майстерність видатного українського оратора кінця XVII – початку XVIII ст. і водночас авторитетного педагога-ритора Києво-Могилянської академії **Феофана Прокоповича** (1681–1736). У цій академії він у 1705–1716 рр. викладав риторику, поетику, арифметику, геометрію, філософію, богослов'я [12, с. 26]. Як професор виявляв енциклопедичні знання, моральні чесноти, повчальні настанови, у лекціях дотримувався античного риторичного канону, висловлював нові світоглядні думки, почерпнуті з теорій західноєвропейських учених того часу, що зумовлювало розвивальний вплив його слова на студентів. В академії того часу склалася добра традиція: перед тим, як викладач мав читати навчальний курс, він повинен був написати виклад своїх лекцій. Один із лекційних курсів Ф. Прокоповича називався "Про поетичне мистецтво" (*«De arte poetica»*) – повна назва *"Про поетичне мистецтво три книги для користі й навчання української молоді, викладені у Києві у православної Могилянській академії в літо Господнє 1705"*. Характерно, що в курсі поетики Ф. Прокопович розглядав деякі питання красномовства, усвідомлюючи, услід за Цицероном, близькість поетичного мовлення й ораторського мистецтва (про цей факт як тенденцію, характерну для курсів теорії поезії в українських школах XVII–XVIII століть, вказує В. Маслюк [7, с. 208]). Уже в "Передмові" до зазначеного курсу йдеться про особливості вітчизняної педагогічної риторики, зокрема про такий звичай в училищах, коли викладач певної словесності мав подавати курс учням не за виданими працями інших авторів, а ніби черпаючи з власних запасів – у кожного педагога свій стиль – і це вабило учнів. Про розвивальний характер риторично-педагогічного стилю Ф. Прокоповича можна уявити з таких його слів: *"...гадаю, варто опустити все темне й малодоступне та звести воедино у порівняно невеликому обсязі все легше, простіше, але більш необхідне. Затим, зібравши його, ніби, в тугий вузол, викласти наскільки можна коротко, дбаючи при цьому швидше про зручність та користь для учнів, аніж про те, щоб роздути свою славу безліччю пописаних аркушів. На все це вказує*

Горацій, досить розумно радячи:

Бути коротким, як вчиш, намагайся, щоб учень сумлінний

Міг твоєю думку збагнути і довше її пам'ятати.

Все надлишкове і зайве наш розум тримати не хоче" [12, с. 40].

Наведений фрагмент свідчить про те, що Прокопович-просвітник володів переконливим і дієвим словом, був обізнаним із давньоримською літературою, у власному мовленні відходив від традицій барокового стилю, як атрибути риторики педагог визначав простоту, доступність, необхідну й корисну сутність, небагатослівність у викладі лекційного матеріалу.

Ознаки педагогічної красномовності Прокоповича відбито в лекційному курсі риторики, прочитаному ним студентам Києво-Могилянської академії мовою науки того часу – латиною. Цей курс має назву *"Про риторичне мистецтво"* (*"De arte rhetorica"*) – повна назва *"Про риторичне мистецтво книжок 10 для навчання української молоді, що вивчає одне і друге красномовство на благо релігії і батьківщини, викладені преподобним отцем Феофаном Прокоповичем у Києві в славній православній Могилянській академії року 1706"*. У "Вступі" до цієї праці Прокопович пишномовно звертається: *"Молоді оратори! Поступивши до школи красномовства, знайте, що ви прагнете до такої почесної справи, яка сама по собі справді настільки корисна, що її належить викладати не лише для вашого добра, а й на благо релігії і Батьківщини. Вважаю, що при цьому не менш треба мені думати про мою галузь навчання, ніж вам про ваші здобутки. Бо це є та цариця душ, княгиня мистецтв, яку всі вибирають з уваги на достоїнство, численні бажають з огляду на користь, а лише деякі осягають, внаслідок нерівних сил таланту, так і із-за обсягу самого предмета"* [13, с. 102–103]. З наведеного фрагмента бачимо, як педагог-ритор велику увагу приділяв словесним образам, щоб викликати у студентів емоції, інтерес до риторики, переконати їх; у риторико-педагогічній діяльності він дбав і про інші розвивальні цілі засобами курсу риторики – патріотичне та морально-християнське виховання.

Цілком слушно В. Маслюк зазначає, що автори риторичних курсів XVII–XVIII ст. подають велику кількість відомостей з різних галузей знань. Так, у курсі риторики

"Orator Mohileanus" (1636) Й. Кононовича-Горбацького наводяться різні приклади й повчальні факти з творчості Геродота, Плутарха, Тацита, Плінія Старшого, візантійського історика Зонарія, італійського історика Цезаря Баронія, іспанського вченого-енциклопедиста Вікентія Бове та ін. Безліч таких прикладів можна знайти також у "De arte rhetorica" Ф. Прокоповича та ін. Усі ці повчальні відомості, які треба було вивчати студентам класів поетики і риторики, надають теоретичним курсам словесності характеру "малих енциклопедій" і свідчать про широку ерудицію їх авторів, про зв'язок шкіл із тогочасними науково-освітніми центрами Європи, про роль вітчизняних шкіл, серед них і Києво-Могилянської академії, у загальноєвропейському культурному прогресі [7, с.198–199]. Отже, педагогічна риторика кращих українських учителів окресленого часу вписувалася в загальноєвропейський контекст.

У межах питання історії вітчизняної педагогічної риторики потрібно зазначити, що з XVIII століття вчителі займалися професійно-педагогічною діяльністю в народних школах, духовних семінаріях, професійних навчальних закладах, академії, університетах, колегіях, гімназіях, ліцєях, інститутах, приватних навчальних закладах, давали уроки в домашніх умовах. Маємо пам'ятати, що негативний вплив на розвиток вітчизняної педагогічної риторики мали утиснення української мови та школи в XVII, XVIII, XIX століттях. Як наслідок, зокрема, у другій половині XVIII століття Києво-Могилянська академія почала зросійщуватися.

Одним із славних випускників Києво-Могилянської академії був український просвітитель **Григорій Сковорода** (1722–1794). Він виробив систему дидактичних положень, яких дотримувався, працюючи вчителем поетики в Переяславському колегіумі (1750–1751), даючи приватні уроки, викладаючи поетику, грецьку мову, пізніше – катехизис у Харківському колегіумі (1759–1769, з перервами). Учні любили слухати його міркування, які він висловлював образно й переконливо під час лекцій і діалогів. Для Г. Сковороди діалог – це процес пошуку істини в суб'єкт-суб'єктній взаємодії. Небезпідставно просвітителі шанобливо прозивають його українським Сократом. Подібно до Сократа, Г. Сковорода в процесі діалогу формував визначення етичних понять, серед них – щастя, доброта, дружба, любов, чесність, повага та ін. Як справедливо зазначає В. Шаян, за

хрестоматійним джерелом, мова Сковороди – це мова українських учених XVIII століття [4, с. 578]. Мета педагогічної риторики Г. Сковороди – не лише допомогти учням знайти істину, переконати словом, а головне – виховати високі почуття любові, дружби, відповідальності тощо. У написаній М. Ковалинським біографії Г. Сковороди йдеться про специфіку приватного навчання молоді особи, яка згодом стала другом учителя-гуманіста: бажаючи більше дати хлопцю вражень істини, Сковорода писав до нього листи майже щодня, аби спонукати до коротких відповідей на листи, *"привчити його мислити, розмірковувати, висловлюватися справедливо, точно, пристойно"* (перекл. наш – О. К.) [5, с. 451]. М. Ковалинський згадує факт, коли, даючи урок життя своєму учневі, Г. Сковорода з глибоким переконанням істини образно, використовуючи риторичні фігури, складні конструкції, закликав його подивитися на людину й пізнати її, до кого подібна; чи схожа вона на добрий повний колос пшеничний; спонукав поміркувати над цим, зокрема казав, що не стебло з гілками є колос, не солома його, не полова, але колос є сама сила, що утворює стебло, соломі, тіло зерна та інше, у тій силі все інше приховується невидимо... Використовуючи прийом паралелізму, Сковорода казав далі учневі перейти від колосу до людини; у колосі видно соломі, полові, шкірку – але не там Бог; у невидимій силі рослинній Бог проростив нам колос невидимою силою. Затим казав подивитися на тілесність людини: не там сила Божа, вона в невидимості її закрилася, уся видимість є підніжжя людини. М. Ковалинський зазначає, що любив Г. Сковорода завжди свою природну мову, рідко висловлювався іноземною; серед іноземних мов надавав перевагу еллінській [5, с. 453–454, с. 474]. Наведені факти розкривають особливості педагогічної риторики Г. Сковороди (біблійні образи, ускладнена форма, поліфонічність, емоційний заряд, сугестивний потенціал) та роль її в індивідуальному розвивальному навчанні. За допомогою листів як жанру педагогічного красномовства український Сократ розвивав у вихованця світогляд, збуджував гру думки і слова. Листування вчителя з учнем замінило безпосередні бесіди і є свідченням того, як педагогічна риторика виявляється не лише у формі усного мовлення, а й писемного.

Обравши життя "мандрівного вчителя" [4, с. 575], Г. Сковорода вів повчальні бесіди з подорожніми, з різними

людьми в селах, містах, маєтках і монастирях. Своїм учням, слухачам красномовно доводив, що цінність людини визначається моральними вчинками й достойними справами, аби бути щасливою, вона має жити за християнськими заповідями й займатися "сродною працею". Його слово ніколи не розходилося з ділом. Проблему єдності слова і діла педагог Г. Сковорода осмислював у трьох вимірах: у морально-естетичному, пізнавально-дидактичному й мовно-виражальному. Про узагальнено-образні смисли повчального мовлення Г. Сковороди свідчать його афоризми: *"Всяка праця благословенна Богом"*; *"Святість життя полягає в робленні добра людям"*; *"Найкраща помилка – яку допускають під час навчання"*; *"Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестав вчитися"*; *"Учитель і лікар – не лікар і вчитель, а тільки служитель природи, єдиної і лікарки, і вчительки"* та ін. За наведеними афоризмами можна визначити смислові відношення, які були ключовими для Г. Сковороди як просвітителя й лягли в основу його логосу, етосу, пафосу.

На початку XIX ст. гуманістичних і демократичних принципів у риторико-педагогічній діяльності дотримувався **Іван Орлай** (1771–1829), призначений у 1821 р. директором Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, пізніше – керівником Рішельєвського ліцею в Одесі. У словах і діях І. Орлая виявлялася любов і повага до вихованців – йому близькими були ідеї швейцарського педагога Й.-Г. Песталоцці про необхідність установаження взаєморозуміння між учнями і вчителем. Серед гімназистів І. Орлай утверджував моральність, патріотизм, підтримував їхнє вільнодумство, словесну творчість. У позанавчальний час І. Орлай часто з гімназистами вів довгі розвивальні бесіди латиною, водночас був переконаний у важливості рідної мови для виховання та навчання молоді. Як зазначає Л. Маринжа, гімназисти називали позаурочні бесіди з Іваном Семеновичем "афінською академією" [6, с. 60].

Освітній діяч Закарпаття **Олександр Духнович** (1803–1865) основним у педагогічному мовленні вважав зрозумілість, що є умовою розвивального навчання. У праці *"Народна педагогія"* (1857), за хрестоматійним джерелом, він дає такі настанови: *"Учитель, який бажає викладати, мусить пояснювати свою науку простими, а не добірними, високими словами, короткими реченнями, а не довгими періодами; крім*

цього, він повинен повторювати предмет, який викладає... Викладання буде зрозумілим, коли учитель ще й прикладами розтлумачить викладену річ, наприклад: "Земля кругла, як яйце, а не як яблуко, бо яйце опукле на обох кінцях, а яблуко – ні"... Завдяки хорошому поясненню учень починає міркувати, порівнювати речі, добре розуміти і робити висновки, внаслідок таких дій розвиваються сили душевні і просвіщається розум" [4, с. 202]. Поряд зі сказаним О. Духнович радить учителю використовувати спочатку легкі, потім складніші загадки для вправлення молодого розуму учнів.

До проблеми педагогічного мовлення виявляв інтерес **Костянтин Ушинський** (1824–1871). Свої педагогічні промови він виклав у письмовій формі статей та інших праць. У статті *"Про користь педагогічної літератури"* (1857), за хрестоматійним виданням, К. Ушинський красномовно відстоює ідеї розумового розвитку учнів, він використовує низку риторичних запитань, серед них таке: *"Навіщо ж і виховання, якщо воно не впливатиме на моральний і розумовий розвиток людини?..."* [4, с. 213]. Далі педагог зазначає, що найголовнішим шляхом людського виховання є переконання, а на переконання можна впливати тільки переконанням; виявом кращих переконань людини є голос її. На основі сказаного можна стверджувати, що в зазначеній статті К. Ушинський порушує проблему розумового виховання учнів за допомогою переконливого висловлювання педагога. Особливу роль у навчально-виховній практиці К. Ушинський відводив рідній мові. З погляду сприймання, розуміння, взаєморозуміння, мовлення педагога чужою мовою – це все одно, що тіло без душі. Розуміючи велику силу впливу рідної мови на інтелектуально-духовний розвиток особи, К. Ушинський у статті *"Рідне слово"* (1861), яка стала хрестоматійною, красномовно, використовуючи словесні образи й риторичні фігури, пояснює значення рідного слова для розвитку дитини. Він метафорично висловлює думку, що мова народу – кращий, який ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, тому не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова, відповідно К. Ушинський називає рідну мову «незвичайним педагогом», а рідне слово – "великим народним педагогом" [4, с. 245–247].

Одним із українських риторів XIX століття, чий лекції часто завершувалися оплесками, був професор **Володимир Антонович** (1834–1908). Понад 30 років викладав історію студентам у Київському університеті св. Володимира. Характерні ознаки його лекцій – простота змісту і форми, ясність, логічність побудови, приязна, уважна, щира манера спілкування, – що зумовлювало розвивально-пізнавальний вплив мовлення педагога. Зі спогадів студентів вимальовується образ В. Антоновича-ритора, який говорив просто, без гучних фраз, з українським акцентом, його слова були змістовні, глибоко продумані. Студенти жадібно слухали свого улюбленого професора, захоплюючись змістовністю його викладів, які давали ясне уявлення про стан певного питання в науці й одночасно були доступні навіть для найменш підготовленої частини аудиторії, легко засвоювалися нею. Високо оцінюючи лекції вчителя, студенти відзначали, що особливо гарні були виклади В. Антоновича з передмонгольського періоду руської історії та з історії української козаччини, він давав багато критичних зауважень, дуже цікавих, влучних і важливих для правдивого розуміння факту чи події; сам виклад лекцій був завжди стислий, продуманий, надзвичайно ясний, при тому, що факти й висновки подавалися з великою науковою критикою [16, с. 100–101].

Майстрами академічного красномовства були такі вітчизняні педагоги, як **Олександр Потебня, Михайло Драгоманов, Михайло Максимович, Павло Житецький** та ін. Їхній ораторський хист виявлявся в лекторській майстерності, яка розвивала в студентів самостійне мислення й була зразком для наслідування.

За А. Михальською, риторика, зокрема й педагогічна, має (як навчальний предмет, як наука, як практична діяльність) "соціальне замовлення" в тому суспільстві, де є потреба у вільному слові; а там, де побоювання "впасти в єресь" настільки сильні, що користуватися дозволяється лише зразковими, готовими текстами, – риторика "вироджується" [9, с. 152]. Цим можна пояснити те, що з другої половини XIX ст. відбувається занепад розвитку вітчизняної педагогічної риторики. Г. Сагач справедливо зазначає, що в період 1850–1917 рр. зі шкіл та вишів виганялися ораторські види промов (ділові, наукові), це тяжко відбилося на якості освіти [14, с. 44]. У той час на українських землях не було сприятливих

суспільно-політичних та освітніх умов для розвитку педагогічного красномовства на українськомовній основі. За висновками В. Шевчука, "XIX століття у становленні української національної освіти можна назвати кризовим: у підросійській Україні цю систему знищено цілком, у Західній, підавстрійській, вона існувала..." [19, с. 68]. Водночас потрібно зазначити, що, незважаючи на ганебні укази XIX ст., офіційне закриття в підросійській Україні недільних шкіл у 1862 р., українські вчителі-ентузіасти намагалися розвивати учнів засобами рідної мови в нелегальних школах. Наприклад, Х. Алчевська, послідовниця К. Ушинського, того ж року нелегально заснувала Харківську жіночу недільну школу, що офіційно була відкрита в 1870 р. Працюючи педагогом проводила з учнями літературні бесіди як обов'язкові заняття, популяризувала українську пісню, творчість Т. Шевченка; щоправда, особливих розвивальних цілей не ставила, основним завданням убачала навчити грамоти якомога більше жінок.

В одній із народних шкіл, заснованій Х. Алчевською в селі Олексіївка, недалеко від Луганська, у 1887–1893 рр. учителював **Борис Грінченко** (1863–1910). Він таємно навчав українських школярів рідною мовою, по-українському говорив із ними й усе пояснював, у мовленні дотримувався чистоти української літературної мови й педагогічного такту. Як учитель, працюючи на Луганщині, Харківщині, Сумщині, відновлював у селах народні звичаї, розказував казки, легенди, приказки, прислів'я, вірші, розучував зі школярами українські народні пісні, проводив бесіди, залучав учнів писати рецензії українською мовою на прочитані книги, твори однокласників. Дружина педагога М. Грінченко, за хрестоматійним джерелом, згадує, що Борис Дмитрович вирізнявся *"серед учительства своїм знанням педагогічних справ і вмінням говорити"* [4, с. 293–300]. У риторико-педагогічній діяльності Б. Грінченко, услід за К. Ушинським, М. Драгомановим та іншими поціновувачами рідної мови, відстоював ідею рідномовної школи як основи розумового й духовного розвитку дитини. Відповідні погляди він ясно, доступно, використовуючи риторичні засоби, виклав у праці *"Якої нам треба школи"* (1907 р.), що стала хрестоматійною в національній педагогіці [4, с. 293–300].

У розрізі вітчизняної педагогічної риторики кінця XIX ст. – початку XX ст., спрямованої на розумовий і духовний розвиток

вихованців, цінним є професійно-мовленнєвий досвід **Софії Русової** (1856–1940), сформований на засадах гуманізму, народності, природовідповідності, культуровідповідності. Де б не працювала С. Русова, чи то в дошкільному освітньому закладі, чи викладачем на курсах для дорослих, чи професором педагогіки в Кам'янець-Подільському державному українському університеті, Українському педагогічному Інституті імені Михайла Драгоманова в Празі, – скрізь її щире, переконливе слово спрямовувалося на піднесення національної самосвідомості, розвиток природжених задатків, здібностей, талантів дитини, розумове й моральне виховання засобами рідномової освіти, на збагачення інтелектуально-духовного потенціалу студентів. У лекційному курсі з дидактики (1925), за хрестоматійним виданням, С. Русова порушує проблему національної школи у зв'язку з красномовством і розвивальним навчанням засобами рідної мови: *"Якими ж засобами керує національна школа? Першим засобом є мова. Мова є найголовнішим засобом для розвитку розуму. Вона дає певні уявлення, які зливаються з розумінням самої речі. Мова повинна бути простою, ясною, як просте ще мислення дитини, але вона мусить бути красивою"* [4, с. 391].

Цікавими для нашої теми є факти, пов'язані з педагогічною риторикою **Івана Огієнка** (1882–1972), який умів жваво, цікаво й глибоко науково викладати матеріал. За дослідженням М. Тимошика, перші самостійні лекції в Київському університеті св. Володимира молодий приват-доцент І. Огієнко прочитав у квітні 1915 р. і виявив себе як блискучий лектор, про це йдеться в спогадах колишнього студента історико-філологічного факультету, пізніше професора-літературознавця – В. Петрова: *"З несамоовитим ентузіазмом ми, студенти, аплодували тоді новому доцентові університету на ознаку щирого свого подиву й визнання. Поза сумнівом, з усіх доцентських лекцій, виголошених у ті часи в університеті, це була найблискучіша. Вона стала для мене наочним доказом того, як ретельний учений дотиком чарівної палички з дрібної теми здатний створити казковий палац, шліфуючи, обернути камінець у блискучий діамант бездоганної ерудиції"* [17, с.47]. Наведений опис характеризує І. Огієнка як майстра академічної промови. У квітні 1917 року І. Огієнко один із перших викладачів зросійщеного Київського університету св. Володимира почав викладати навчальні дисципліни українською мовою – і це природно посилювало

розвивальний вплив його педагогічної риторики.

І. Огієнко був майстром педагогічного мовлення як в усній, так і писемній (друкованій) формі. Привертає увагу той факт, що в 1933 р. серед постійних рубрик часопису *"Рідна мова"* він вів спеціальний розділ педагогічного призначення *"Граматика малої Лесі"*. Як зазначає М. Тимошик, цю рубрику, названу на честь своєї дочки, професор вів так, наче проводив мовні уроки для своїх дітей. Підписував кожную подачу своїм псевдонімом – Дід Огій. Оскільки тексти призначалися для найменших читачів (чи слухачів), то подавалися зрозумілим дитині й доступним стилем. Нерідко розповідь про мову, окремі слова ведеться у формі діалогу Лесі з дідом Огієм, що непомітно зав'язується в цікавий, захоплюючий сюжет (наприклад, казковий) [17, с. 386]. Такий виклад навчального матеріалу (з елементами казки, діалогу) характеризує мовлення І. Огієнка як красномовне, яке має, поза сумнівом, розвивально-навчальне спрямування.

У кожному навчальному закладі, де викладав І. Огієнко, чи в Київському університеті, чи в Кам'янець-Подільському українському університеті, чи Львівській учительській гімназії, чи Варшавському університеті, чи на богословському українськомовному факультеті Колегії св. Андрія у Вінніпезі, – його лекції завдяки академічній риторичній залишали глибокі враження у слухачів, були прикладом для наслідування, бо навчали продумувати кожне слово, речення, виважено будувати фрази, відповідально ставитися до власної мовленнєвої діяльності, виконувати рідномовні обов'язки, вірно служити українській школі, науці, церкві та самій Україні. Про аксіологічні смисли повчального мовлення І. Огієнка свідчать його афоризми та сентенції, які самі несуть у собі виразний розвивальний потенціал, наприклад: *"Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ!"*, *"Наша слава – в минулому невмируща і вона нам спасіння в сучасному!"*, *"Добра, вміла, милозвучна мова – то найперший ключ до серця вірних"*, *"У тому й краса світу, що народи зберігають свою окремішність, як на пишній луці кожна квітка окремий колір і запах"*, *"Народні пісні – найкраща скарбниця для вивчення мови"*, *"З молитвою розум ясніє, і тепліше на серці стає"*, *"Люби усе своє рідне, українське, і будеш щасливим у цьому житті!"* [10]. Завдяки обіграванню загальних і галузевих топів серед наведених висловів та інших афоризмів І. Огієнка виділяються судження, що мають загальносуспільну культурну цінність, і

судження, наповнені специфічними, галузевими, ідеями, особливо педагогічними та церковними.

Значну увагу проблемі мистецтва живого слова в професійно-педагогічній діяльності приділяв **Василь Сухомлинський** (1918–1970). Він найповніше реалізував свою риторико-педагогічну діяльність у Павлиській середній школі ("школі радості", "школі мислення"), де працював з 1948 року до кінця свого життя. Сповнений ідей Я. Коменського, А. Дістервега, К. Ушинського, В. Сухомлинський активно й переконливо відстоював гуманістичні педагогічні погляди на нарадах освітян, у пресі, перед науковцями, з особливими переконаннями підкреслював роль рідної мови в розвитку й вихованні особистості. Спираючись на ідеї "філософії серця" Г. Сковороди, П. Юркевича, В. Сухомлинський розробив власні положення щодо мистецтва мовлення вчителя засобами рідної мови й висвітлив їх у багатьох публікаціях. У праці *"Серце віддаю дітям"* (1969) він наголошує, що розповіді педагога – це обов'язкова умова повноцінного розумового розвитку дитини, її багатого духовного життя, ці розповіді мають бути яскравими, образними, короткими [15, с. 41].

Кінець 50-х – 80-і рр. XX ст. – нелегкий період в історії розвитку педагогічної риторики засобом українського слова, у вітчизняній освіті ігнорувалися завдання мовленнєво-мисленнєвого розвитку шкільної та студентської молоді на основі національних цінностей. Значним недоліком педагогічної риторики в цей час було спрямування словесної майстерності вчителів часто на формування слухняних громадян для тоталітарної держави, а не на інтелектуально розвинених, творчих комунікативних особистостей, спроможних вільно висловитися, знайти вихід із нестандартних ситуацій у соціокультурному житті. Незважаючи на вміння красномовства частини вчителів, увагу до проблеми педагогічного мовлення з боку вчених (Н. Бабич, А. Коваль, І. Олійника, І. Синиці, М. Стельмаховича та ін.), мовленнєвий рівень багатьох педагогів не задовольняв повною мірою тогочасних вимог українського суспільства й освіти: нерідко звучав суржик, правильність, виразність, образність, оригінальність мовлення вчителів не завжди були достатніми.

Як зазначає Г. Сагач, "класична риторика у другій половині XX ст. оновлюється як наука філософсько-дидактичного спрямування – педагогічна риторика, мета якої – формування культури риторичної особистості вчителя, який володіє

мистецтвом переконуючого мовлення і може навчити цьому мистецтву своїх учнів, студентів" [14, с.165]. З проголошенням незалежності України в 1991 р. посилився суспільний, освітній і науковий інтерес до ораторської майстерності загалом та педагогічної зокрема. На часі постала потреба в розробленні положень педагогічної риторики на засадах неориторики й теорії розвивального навчання, насамперед в аспекті інтелектуально-мовленнєвого й духовного розвитку особисті на основі нового осмислення діалогу як загальнодидактичного принципу й методу навчально-комунікативної діяльності.

Підсумовуючи, зазначимо, що в наведених фактах простежуються закономірності взаємодії риторичного й розвивального підходів у педагогічному мовленні. Ці закономірності пов'язані з поєднанням логосу, етосу і пафосу в риториці вчителя, з діалогізацією навчального процесу, введенням загадок, байок, казкових сюжетів у розвивальну освіту, з доцільним використанням риторичних засобів, дотриманням рідномовних обов'язків, з інтерпретувальною, наслідувальною діяльністю, лінгвокреативністю та ін. Аналіз окремих фактів історії красномовства крізь призму розвивальної освіти свідчить, що в основі принципів вітчизняної педагогічної риторики лежать розвинуті на ґрунті власної культури й освіти положення античної класичної риторики, християнсько-візантійські впливи, гуманістичні ідеї європейської освіти та усвідомлення важливості рідномовної освіти, переконання в необхідності вдосконалення професійно-педагогічного мовлення на засадах народної педагогіки, етнокультури. Зрозуміло, що в українських школах упродовж історії працювало багато вчителів, чиє мовлення характеризувалося риторичними ознаками, у кожного з них був свій, персональний, стиль педагогічної риторики, у якому поєднувалися різні моделі мовленнєвої поведінки. Імена таких осіб потрібно відкривати, а особливості їхньої риторично-педагогічної діяльності досліджувати заради майбутнього української освіти.

Список використаних джерел

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI–XVIII ст. : [навч. посіб.] / П. В. Білоус. – К. : Академія, 2009. – 424 с.
2. *Гаятовський Іоаникій*. Наука, або Спосіб зложення казання / Іоаникій Гаятовський // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика ; упоряд., приміт. і вступ. ст. В. І. Крекотня. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 108–133.

3. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. Период первый, Киевский или домонгольский / Е. Е. Голубинский. – Том 1. – Часть 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Evgenij_Golubinskij/istorija-russkoj-tserkvi-tom-1-chast-1-period-pervyj-kievskij-ili-do-mongolskij/4
4. Історія української школи і педагогіки : [хрестоматія] / Упоряд. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, КОО, 2003. – 766 с.
5. Ковалинский М. И. Жизнь Григория Сковороды / М. И. Ковалинский // Сковорода Григорій. Повне зібрання творів : [у 2 т.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 2. – С. 439-474.
6. Маринжа Лук'ян. І. С. Орлай – лікар, організатор охорони здоров'я, педагог / Л. Маринжа // Здоров'я України. – 2012. – № 1 (278). – С.60.
7. Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні : [монографія] / В. В. Маслюк. – К. : Наукова думка, 1983. – 236 с.
8. Мацько Л. І. Риторика : [навч. посіб.] / Л. І.Мацько, О. М. Мацько. – [2-ге вид., стер.]. – К. : Вища шк., 2006. – 311 с.
9. Михальская А. К. Педагогическая риторика: история и теория : [учеб. пособ.] / А. К. Михальская. – М. : Академия, 1998. – 432 с.
10. Огієнкові афоризми і сентенції / Упоряд., вступ. ст. З. Тіменика. – Львів : Інститут народознавства НАН України. – 1996. – 100 с.
11. Острозька академія XVI–XVII століття : [енциклопедія]. – Острог : Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2011. – 512 с.
12. Прокопович Теофан. Філософські праці. Вибране / Теофан Прокопович ; [упорядкування та переклад В. Литвинова та ін.]. – К. : Дніпро, 2012. – 615 с.
13. Прокопович Феофан. Філософські твори : в 3 т. / Феофан Прокопович ; [пер. з латинської]. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 1. Про риторичне мистецтво..., Різні сентенції. – 512 с.
14. Сагач Г. М. Риторика : [навч. посібник] / Г. М. Сагач ; [вид. 2-е, перероб.]. – К. : Ін Юре, 2000. – 568 с.
15. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 3. – 670 с.
16. Тарасенко О. О. Професор Володимир Антонович у спогадах учнів / О. О. Тарасенко // Гілея: науковий вісник : [зб. наук. праць] / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2015. – Вип. 98 (7). – С.99–104.
17. Тимошик М. "Лишусь навіки з чужиною...". Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М. С. Тимошик. – Вінніпег – Київ : Український православний Собор Св. Покрови; Наша культура і наука, 2000. – 545 с.
18. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст. : у 2 кн. / В. Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – Книга 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко. – 728 с.
19. Шевчук В. О. Українська культура: загальні питання: культурно-стилістичні епохи. Освіта. Національна ідея / В. О. Шевчук. – К. : Знання України, 2007. – 228 с.